लोकप्रियसाहित्यग्रन्थमाला-१८

मञ्जुनाथग्रन्थावलिः

प्रथमभागे

तृतीयः खण्डः

संस्कृतगाथासप्तशती

प्रधानसम्पादकः
राधावल्लभत्रिपाठी
कुलपतिः

सम्पादकौ
देवर्षि-कलानाथशास्त्री
रमाकान्तपाण्डेयः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
मानितविश्वविद्यालयः
नवदेहली

लोकप्रियसाहित्यग्रन्थमाला-१८

भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्रि-

मञ्जुनाथग्रन्थावलिः

प्रथमभागे

तृतीयः खण्डः

संस्कृतगाथासप्तशती

स्वोपज्ञव्यङ्ग्यसर्वङ्कषाख्यया व्याख्यया विभूषिता

प्रधानसम्पादकः

प्रो. राधावल्लभत्रिपाठी

कुलपतिः

सम्पादकौ

देवर्षि-कलानाथशास्त्री

डॉ. रमाकान्तपाण्डेयः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

मानितविश्वविद्यालयः

नवदेहली

विषयानुक्रमणिका

पुरोवाक् - प्रो. राधावल्लभत्रिपाठी

सम्पादकीयं निवेदनम्- देवर्षि-कलानाथशास्त्री

भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्रिप्रणीतटीकादिग्रन्थानां परिचयः -रमाकान्तपाण्डेयः

भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्रिणां जीवनं साहित्यसेवा च -देवर्षि-कलानाथशास्त्री

भूमिका - भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्री साहित्याचार्यः

प्रथमशतकम्	1-56
द्वितीयशतकम्	57-108
तृतीयशतकम्	109-168
चतुर्थशतकम्	169-230
पञ्चमशतकम्	231-290
षष्ठशतकम्	291-342
सप्तमशतकम्	343-404
संस्कृतगाथानिबन्धुः परिचयः	405-406
गाथानुक्रमणिका	407-420
भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्रिणां कृतयः	421-432

मञ्जुनाथनिबद्धा

भूमिका

सकलभूमण्डलभाषामौलिमुकुटायमाना सेयं संस्कृतसरस्वती सर्वदेशीयैरपि तत्त्वज्ञपण्डितैः सर्वतः पुरातनीति सबहुमानमभिनन्दिता, सर्वतः प्रथमं ज्ञानालोकजननीति विनीतिपुरस्सरमभिवन्दिता, गौरवस्य सौष्ठवस्य माधुर्यस्य सौभाग्यस्य औदार्यस्य गाम्भीर्यस्य नैर्मल्यस्य मार्दवस्य चाधिष्ठानावनीति सप्रमोदमुपच्छन्दिता, हृदयपरिष्करणाय चाऽप्रतिद्वन्द्वं प्रभुरिति सत्यतममिन्दिता चेति नात्र विस्तारयितुमावश्यकम्। परमस्या एव सुरसरस्वत्याः सकाशादुद्भवमधिगतवती प्राकृतभाषापि मध्ययुगे सुबहुतरं जनसम्मानमर्जयामासेत्यभ्युपगन्तव्यमेव भवेत्।

नवीनशिक्षादीक्षिताः साम्प्रतिकाः केचन हिन्दीकर्णधारास्तु प्राकृतभाषायाः पक्षं पुष्णन्तस्तदिदमपि साधयन्तः श्रूयन्ते यन्नैषा भाषा संस्कृतभाषातः समुत्पन्ना। इयं तु प्रकृतिनियमानुसारं सर्वतः प्रथमं स्वयमुत्पेदे। नामैवाऽस्यास्तमिमं विषयं सूचयति। प्रत्युत संस्कृतभाषैवाऽस्याः सकाशात्कृतसंस्कारत्वाज्जन्माऽधिगतवतीति संस्कृतनाम्नाऽभ्यजानीमेति। अस्तु, नास्मिन्विषये साम्प्रतमिहाभ्यधिकं प्रपञ्चयितुं कामये। स्थानान्तरे तदिदं स्पष्टं निर्णीतं निर्णेष्यते च। परं प्राकृतभाषायाः प्रकाण्डपण्डितस्य प्रसिद्धकोषकारस्य च श्रीमतो हेमचन्द्राचार्यस्य केवलं तदिदं सूत्रमुपन्यस्यामि यत्र सुस्पष्टमयमूरीकरोति यत्संस्कृतभाषात [illegible] प्राकृतभाषायाः समुत्पत्तिरिति। आह सः- 'प्रकृतिः संस्कृतम्, तत्र आगतं [illegible]
सति प्रकृतिशब्दमात्रेण या भित्तिर्नवीनैरुत्थापिता सा किम [illegible]
नवीनशिक्षिताः प्रायः प्राचीनपण्डितानधिक्षिपन्ति [illegible]
मभिनिविशन्त इति। परमस्मिन्विषये [illegible] सुभृशमेव [illegible] प्राकृतम्'। एवं
'संस्कृतभाषातः प्राक्तनी सेयं प्राकृतभाषा' [illegible] सुस्पष्टतरमाभ्यां विनैव युक्तिप्र[illegible] निर्बल[illegible]
अपि वेदेभ्यः प्राचीनं किञ्चि[illegible]
न गीर्वाणभाषया सार्धं [illegible]
प्राचीनाममरभारतीं च [illegible]
पतितव्यम्। [illegible]
रूपिकं परिवर्तनमात्रम्। [illegible]
पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्' [illegible]
कैश्चिद्धातुभिः सङ्कटितानीति [illegible]

मञ्जुनाथनिबद्धा

भूमिका

सकलभूमण्डलभाषामौलिमुकुटायमाना सेयं संस्कृतसरस्वती सर्वदेशीयैरपि तत्त्वज्ञपण्डितैः सर्वतः पुरातनीति सबहुमानमभिनन्दिता, सर्वतः प्रथमं ज्ञानालोकजननीति विनीतिपुरस्सरमभिवन्दिता, गौरवस्य सौष्ठवस्य माधुर्यस्य सौभाग्यस्य औदार्यस्य गाम्भीर्यस्य नैर्मल्यस्य मार्दवस्य चाधिष्ठानावनीति सप्रमोदमुपच्छन्दिता, हृदयपरिष्करणाय चाऽप्रतिद्वन्द्वं प्रभुरिति सत्यतममिन्दिता चेति नात्र विस्तारयितुमावश्यकम्। परमस्या एव सुरसरस्वत्याः सकाशादुद्भवमधिगतवती प्राकृतभाषापि मध्ययुगे सुबहुतरं जनसम्मानमर्जयामासेत्यभ्युपगन्तव्यमेव भवेत्।

नवीनशिक्षादीक्षिताः साम्प्रतिकाः केचन हिन्दीकर्णधारास्तु प्राकृतभाषायाः पक्षं पुष्णन्तस्तदिदमपि साधयन्तः श्रूयन्ते यन्नैषा भाषा संस्कृतभाषातः समुत्पन्ना। इयं तु प्रकृतिनियमानुसारं सर्वतः प्रथमं स्वयमुत्पेदे। नामैवाऽस्यास्तमिमं विषयं सूचयति। प्रत्युत संस्कृतभाषैवाऽस्याः सकाशात्कृतसंस्कारत्वाज्जन्माऽधिगतवतीति संस्कृतनाम्नाऽभ्यजानीमेति। अस्तु, नास्मिन्विषये साम्प्रतमिहाभ्यधिकं प्रपञ्चयितुं कामये। स्थानान्तरे तदिदं स्पष्टं निर्णीतं निर्णेष्यते च। परं प्राकृतभाषायाः प्रकाण्डपण्डितस्य प्रसिद्धकोषकारस्य च श्रीमतो हेमचन्द्राचार्यस्य केवलं तदिदं सूत्रमुपन्यस्यामि यत्र सुस्पष्टमयमूरीकरोति यत्संस्कृतभाषात एव प्राकृतभाषायाः समुत्पत्तिरिति। आह सः– **'प्रकृतिः संस्कृतम्, तत आगतं प्राकृतम्'**। एवं सति प्रकृतिशब्दमात्रेण या भित्तिर्नवीनैरुत्थापिता सा किल सुभृशमेव निर्बलावतिष्ठते। नवीनशिक्षिताः प्रायः प्राचीनपण्डितानधिक्षिपन्ति यदिमे विनैव युक्तिप्रमाणं स्वमतमग्रेसरीकर्तुमभिनिविशन्त इति। परमस्मिन्विषये सुस्पष्टतरमाश्चर्यमनुभवामि यन्नवीनसभ्यमहाभागैः 'संस्कृतभाषातः प्राक्तनी सेयं प्राकृतभाषे'त्यस्मिन्विषये किं वा सुदृढं प्रमाणमुपलब्धम्? अपि वेदेभ्यः प्राचीनं किञ्चित्प्राकृतपुस्तकमधिगतं श्रीमद्भिः? आहोस्विद् भगवन्तो वेदा एव न गीर्वाणभाषया साकं सम्बन्धमधिगच्छन्ति? साम्प्रतिकीं संस्कृतभाषां वेदकालिकीं प्राचीनाममरभारतीं च व्याकरणादिनियमैः कैश्चिद्भिन्नामिवापाततो ज्ञात्वा भाषाभेदभ्रमे तु न पतितव्यम्। एतद्धि अनुमानसीमतोऽप्यधिकेन कालेन सङ्घटितं केवलं व्याकरणनियमानां क्रमिकं परिवर्तनमात्रम्। एतावन्मात्रेण द्वयोरनयोर्भाषयोः परस्परं भेदो न सिध्येत्। 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्' इत्यादीनि दिव्यान्यक्षराणि संस्कृतभाषातो विभिन्नैरन्यैरेव कैश्चिद्धातुभिः सङ्घटितानीति को वा पुरुषपुङ्गवः साधयितुं प्रभवेत्?

यन्मामुपागतोऽसि तदपि बहुजनाभ्यार्थनां धर्ममर्यादां वाऽनुरुन्धान एव, न तु स्नेहेनेत्यहो ते कौलीन्यमिति प्रच्छन् उपालम्भो ध्वन्यते।

गमनाय सज्जीभूतोऽपि कथमयं न प्रस्थित इति केनचित्पृष्टे सपरिहासं तद्वयस्य आह–

एकोपि कृष्णसारो न ददाति वलन् प्रदक्षिणं गन्तुम्।
किं पुनरस्त्राकुलितं लोचनयुगलं प्रियतमायाः।।२५।।[१]

प्रदक्षिणं वलन् दक्षिणतो वाममागच्छन्नित्यर्थः। एकोऽपि कृष्णसारस्तथाविधो मृगो गन्तुं न ददाति। कृष्णसारे मृगे प्रदक्षिणं वलति यात्रा न सिध्यतीति शाकुनिकाः। पुनः बाष्पाकुलितं तथा विधयोः कृष्णशारयोः प्रियाया लोचनयोर्युगलं तु किमिति भावः। 'बाहाउलिअं' इत्यस्य मृगपक्षे 'व्याधाकुलितम्।' इत्यभिज्ञातव्यम्। संस्कृते तदिदं न सम्भवति। तथा च कान्तस्नेहनिगडितोऽयं न प्रवसतीति द्योतितम्। इयं प्रवासविलम्बेन पुंसः प्रेमपरीक्षेति सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजः।

कश्चिदन्यवनितासक्तः प्रियया सोपालम्भमधरीकृतोऽभवत्। ततः स्वापराधप्रच्छादनाय मानमभिनयन्तमनुनीयमानमप्यनुनयमगृह्णन्तं प्रणयिनी सप्रेमदण्डमाह–

मानमकरिष्य इह नो निशासु सुखसुप्तदरविबुद्धानाम्।
शून्यितपार्श्वविमोषणपीडामज्ञास्य एव यदि।।२६।।[२]

निशासु स्वकान्तया सह सुखसुप्तानां मध्ये च किञ्चिद्विबुद्धानां ततोऽन्याभिसारिण्या स्वाकान्तया शून्यीकृतेन पार्श्वेन (शय्यैकदेशेन) यत्परिमोषणं प्रतारणं तेन या वेदना तां यदि त्वमज्ञास्यस्तदा त्वमिह अस्मिन्नन्यासक्तिविषये मानं नाऽकरिष्य एवेति योजना। यथा

---

१. **एको वि कह्णसारो ण देइ गन्तुं पआहिणवलन्तो।**
किं उण बाहाउलिअं लोअणजुअलं पिअअमाए।।२५।।
[एकोऽपि कृष्णसारो न ददाति गन्तुं प्रदक्षिणं वलन्।
किं पुनर्बाष्पाकुलितं लोचनयुगलं प्रियतमायाः।।]

२. **ण कुणन्तो व्विअ माणं णिसासु सुहसुत्तदरविबुद्धाणम्।**
सुण्णइअपासपरिमूसणवेअणँ जइ सि जाणन्तो।।२६।।
[नाकरिष्य एव मानं निशासु सुखसुप्तदरविबुद्धानाम्।
शून्यीकृतपार्श्वपरिमोषणवेदनां यद्यज्ञास्यः।।]

साहित्याम्बुधिसंविहारनिपुणः शब्दागमज्ञाग्रणीः
छात्राध्यापनलग्नधीः शुचिमनाः काव्यप्रबन्धोद्धुरः।
छन्दःस्वेकघनाक्षरप्रियतमो देवर्षिवंशोज्ज्वलः
चित्रेऽयं प्रतिभाति भट्टमथुरानाथाभिधः कोविदः।।

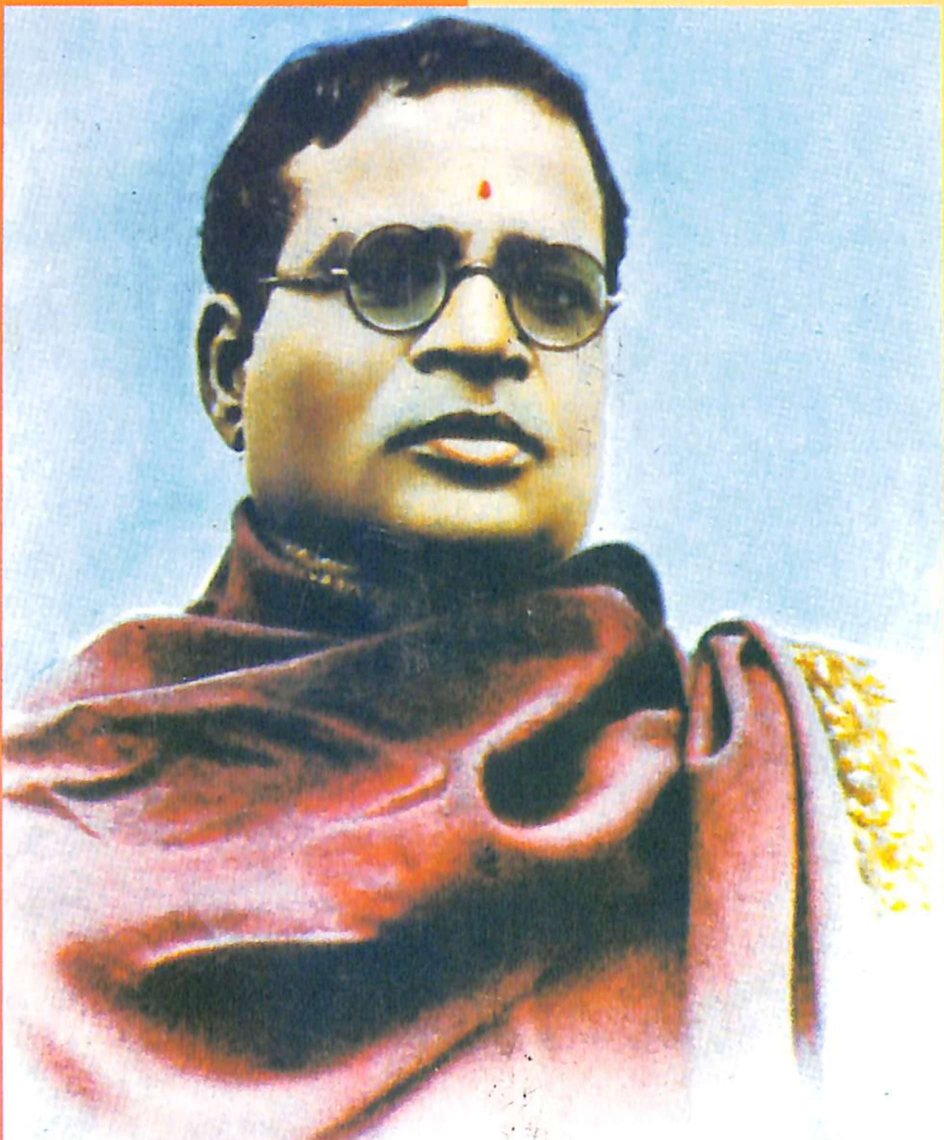

भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्री "मञ्जुनाथः"
(१८८९-१९६४)

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
मानितविश्वविद्यालयः
नवदेहली